

Senbuviai, *atėjūnai* ir kultūros paveldas: Lietuvos vietos bendruomenių sąveikos ir konfliktai¹

Rugilė Strazdaite, Kultūros paveldo studijų magistrantė

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas

El. paštas rugile.strazdaite@if.vu.lt

Santrauka. Kultūros paveldas gali būti aktualus ir naudingas telkiantis vietos bendruomenėms, formuojantis jų bendrai tapatybei. Visgi realybėje egzistuoja ne tik pozityvi šių sąveikų pusė. Pagrindinis klausimas, gvildinamas šiame straipsnyje, yra susijęs su pokyčiais, kuriuos patiria vietos bendruomenės, kai šalia senųjų gyventojų vis dažniau atsiranda naujakurių, kitaip vadinamų *atėjūnais*. *Atėjūnai* – tai iš kitur atvykę naujieji gyventojai, ne vietos žmonių kuriami nauji verslai, naujos institucijos ar ne vietiniai jų darbuotojai. Atsikėlę ar įsikūrę jie pradeda naudotis ir vietos paveldu. Vietos gyventojų sudėties pokyčiai, populiarėjantis kultūrinis turizmas ir kitos realijos skatina įsigilinti į jų daromą poveikį vietos bendruomenėms, visų pirma vietos senbuviams, – galbūt tai juos paskatina atkreipti dėmesį į šalia esantį kultūros paveldą, naujai jį suvokti, o gal visgi tai kelia daugiau konfliktų nei pozityvių pokyčių?

Nagrinėjant Lietuvos miesteliuose vykstančias vietos senbuvų, *atėjūnų* ir kultūros paveldo sąveikas ir tendencijas išryškėja, kad *atėjūnai* ten, kur jie sudaro didesnes ar veiklesnes grupes, linkę burtis į atskiras bendruomenes arba sudaryti savus socialinius burbulus. *Atėjūnai*, nors ir turėdami akiratyje vietos senbuvių, dažniau siekia būtent savų tikslų, o senbuviai *atėjūnus* neretai suvokia per pragmatiškumo prizmę. Egzistuoja ir skirtingi paveldo traktavimai: *atėjūnai* orientuojasi į materialųjį, o senbuviams aktualesnis yra nematerialusis paveldas, kaip parankesnis kuriant jų bendruomeniškumą. Analizuoti atvejai atskleidžia, kad paveldas tampa ne tik komunikacijos, bet ir konfliktų šaltiniu, kai senbuvų bendruomenėms atsiranda atskirties nuo vietos paveldo jausmas.

Reikšminiai žodžiai: vietos bendruomenės; kultūros paveldas; bendruomeniškumas; konfliktai; miesteliai.

1 Tyrimas atliktas ir straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Lietuvos visuomenės stiprinimas pasitelkiant paveldo bendruomenes: iššūkiai ir galimybės“ (prioritetinių mokslinių tyrimų programa „Visuomenės atsparumo stiprinimas ir krizių valdymas šiuolaikinių geopolitinių įvykių kontekste“, 2023-07-04 projekto finansavimo sutartis nr. S-VIS-23-13).

Old-Timers, Newcomers, and Cultural Heritage: Interactions and Conflicts in Lithuanian Local Communities

Summary. Cultural heritage may become relevant and beneficial for summoning local communities and forming their shared identity. Yet, in reality, there are the two sides of these interactions, and not merely the positive one. The main issue investigated in this article pertains to the developments experienced by local communities when, along with the old-time residents, newcomers are becoming more and more numerous, who are also referred to as *invaders*. These newcomers are new residents coming from elsewhere. These are also new businesses created by non-locals, new institutions, and their staff – those who are not the locals. Upon moving in and settling down, the newcomers start using the local heritage as well. The changes taking place in the structure of the local population, along with cultural tourism, which has been getting ever more popular, as well as other realities invite to take a closer look at the impact being made on the local communities, primarily on the ‘old-timers’ of the place: Could these developments prompt the old-timers to take note of the cultural heritage surrounding them, and develop a novel perception of this heritage, or maybe this brings more conflicts than collective developments?

When exploring the interactions between the ‘old-timers’ and the newcomers regarding the heritage, as well as the developing trends, a pattern is observed that newcomers, wherever they constitute larger or more active groups, tend to gather into separate communities or create social bubbles of their own. Although newcomers do consider the presence of the local ‘old-timers’, more commonly, they seek to fulfill their own objectives, whereas the ‘old-timers’ treat the newcomers somewhat more pragmatically. Heritage is also perceived in different ways: while the newcomers are more interested in the tangible heritage, the ‘old-timers’ find intangible heritage to be of more relevance as it is more appropriate for building up their sense of community. The study cases reveal that heritage becomes a source of not only communication, but also conflicts, as the ‘old-timer’ communities develop a feeling of getting deprived of the local heritage.

Keywords: local communities; cultural heritage; sense of community; conflicts; small towns.

Įvadas

Idealiu atveju kultūros paveldas tampa akstiniu žmonėms burtis į lokalias bendruomenes ir padeda formuoti bendrai jų tapatybei. Tačiau tokie kultūros paveldo ir bendruomenių saitai yra veikiami įvairių veiksnių, o pati sąveika turi ne tik pozityviąją pusę. Šiuolaikiniame sparčios kaitos pasaulyje vietos bendruomenės taip pat neišvengiamai susiduria su tam tikromis transformacijomis. Viena iš jų – šalia senųjų vietos gyventojų vis dažniau sutinkama ir naujakurių. Tai išbalansuoja supratimą, kas yra vietos bendruomenė. Kelia atstovavimo ir pirmumo klausimų – atstovaujama vietovė (gyvenvietė) ar tik sava grupė? Kas turi teisę atstovauti vietai ir naudotis jos ištekliais?

Tokių pokyčių kontekste kultūros paveldo vaidmuo bendruomenių gyvenime taip pat darosi vis labiau neapibrėžtas. Anksčiau traktuota, kad paveldas, esantis tam tikroje teritorijoje, atliepia jos gyventojų poreikius, kuria ir palaiko jų tapatybę. Tačiau intensyvėjantis turizmas ir globalizacija bei nauja ryškėjanti tendencija didmiesčius iškeisti į mažiau urbanizuotas arba lėtesnį gyvenimo būdą galinčias pasiūlyti teritorijas skatina iš naujo permąstyti, kokiems ir kieno interesams turėtų tarnauti kultūros paveldas. Kokį poveikį minėti pokyčiai daro vietos bendruomenėms – galbūt tai skatina atkreipti jų dėmesį į šalia esančius paveldo objektus, o gal tai kelia daugiau konfliktų nei suteikia pozityvumo? Ir apskritai, kokį vaidmenį kultūros paveldas šiandien atlieka vietos bendruomenių gyvenime? Klausimų ištis daug.

Kalbant apie naujai atvykusiuosius, bus pasitelkta *atėjūno* sąvoka, kuri apims kelių tipų į vietą atsikėlusius ar atvykstančius subjektus ar atvejus: naujuosius gyventojus; ne vietos gyventojų vykdomas verslo iniciatyvas; naujas institucijas ar naujus jų darbuotojus. *Atėjūno* sąvoka pasirinkta neatsitiktinai. Kai kurių vietos bendruomenių būtent ši sąvoka yra vartojama įvardijant naujuosius subjektus². Ir ši sąvoka turi konotaciją, padedančią geriau suvokti, kaip senbuviai ir *atėjūnai* vertina ir traktuoja vieni kitus. Kita vertus, skirtis tarp *atėjūno* ir senbuvio neturi aiškaus ir vienodo laiko kriterijaus ir priklauso nuo konkrečiose vietos bendruomenėse, būtent senbuvų, įsitvirtinusio specifinio traktavimo. Tai iliustruoja VB8 atvejis: „[...] kuris nėra čia gimęs, tas yra atėjūnas. [...] aš esu atėjusi į [V8], o mano vaikas jau yra tikras [V8-iškis], nes gimė [V8].“³ Verta paminėti, kad V3 miestelio atveju *atėjūno* sąvoka turi dar ir papildomų formų – „atėjuonys“, „sodybiečiai“⁴. Pastarieji nėra suvokiami ir priimami kaip tikrieji vietos gyventojai, tačiau vis dėlto jau yra akcentuojamas jų vietiskumas, tam tikras statusas pačioje gyvenvietės struktūroje, kadangi pabrėžiami jų saitai su miesteliu būtent per įsigytą nekilnojamąjį turtą – sodybas. Naujai atvykusiųjų apibrėžimai ir statusai senbuvų bendruomenių atžvilgiu gali būti labai skirtingi, pavyzdžiui, galima išskirti atskirą naujai atsikėlusių gyventojų kategoriją, kurie dalinai pripažįstami vietiniais dėl to, kad pritaria senbuvų bendruomenės puoselėjamoms tradicijoms ir vertybėms, kitaip tariant, įsivietina ir tarsi sąlyginai tampa vietiniais.

2 Pvz., SB3, VB8.

3 Interviu su VB8.

4 Interviu su SB3. Dzūkijos krašte skirtis tarp vietinių ir naujai atsikeliančių gyventojų išryškinama ir dar kita specifine sąvoka – „užeiviai“. Kadangi Dzūkijos kaimuose nuo senų laikų vietos bendruomenės buvo ganėtinai uždaros, o buvimas vietiniu labai aiškiai siejamas su gimimo vieta, tai kiekvienas naujai atsikėlęs gyventojas – „užeivys“ – iš esmės buvo suvokiamas kaip besikėsiantis į senbuvų žemę. Žr. „Jis ne senbuvis, jis užeivis“, in: *Šalcinis*, 2013, nr. 87, p. 1, prieiga: <https://www.kukumbalis.lt/merkine/salcinis/87.pdf>.

Šiuo tyrimu siekiama išanalizuoti senbuvų ir *atėjūnų* bendruomenių sąveikas, koncentruojantis į kultūros paveldo vaidmenį šiose interakcijose ir identifikuojant iš to kylančias naudas bei konfliktus. Chronologiškai orientuojamasi į laikotarpį po 2000 m. Vietos bendruomenių klausimams nemažai dėmesio skyrusio Vilniaus universiteto profesoriaus Arūno Poviliūno teigimu, būtent nuo 2000-ųjų Lietuvoje ėmė sparčiai plėstis kaimo bendruomenių centrų sąjūdis, kurių steigimosi piku galime laikyti 2002–2004 m.⁵ Šiam tyrimui pasitelktos senbuvų bendruomenės dažnu atveju būtent tuo metu ir pradėjo savo veiklą. Taip pat svarbu pabrėžti, kad pastaraisiais dešimtmečiais, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, galima stebėti ne tik demografijos pokyčių, susijusių su sparčiu gyventojų išvykimu iš šalies ir darančių įtaką vietos bendruomenėms, bet ir gyventojų kėlimosi į miestelius ar kaimus tendenciją, kurią paskatino ekonomikos suintensyvėjimas ir atsirandančios įvairios verslų ar kitokių iniciatyvų plėtojimo galimybės.

Panašaus pobūdžio tyrimų, orientuotų į vietos bendruomenių, kultūros paveldo ir ne vietinių sąveikas, jų problematiką, – nedaug. Aktualios literatūros dar mažiau, kai kalbama ne apie didžiųjų šalies miestų, bet mažesnių gyvenviečių atvejus, tad būtent į tai ir koncentruojamasi šiame tyrime. Į šį lauką kiek daugiau dėmesio yra atkreipusi Kristina Daubarytė, gvildendama tris būtent Lietuvos periferijoje esančius paveldo, kurio savininkai ar valdytojai yra ne vietos gyventojai, atvejus – Panemunės pilies (Jurbarko r.), Dautarų dvaro (Mažeikių r.) ir Renavo dvaro (Mažeikių r.)⁶. Taip pat autorių kolektyvo atliktoje Panemunės pilies studijoje buvo analizuota pilies kaip nacionalinę vertę turinčio paveldo objekto poveikis aplinkai ir vietos bendruomenei⁷. Apibendrinant šiuos du tyrimus iš mums aktualios perspektyvos, galima teigti, kad juose prieinama prie išvados, jog esminės problemos dėl kultūros paveldo ir vietos bendruomenių susvetimėjimo dažniausiai kyla ne kiek dėl paties paveldo priklausymo ne iš šių vietų kilusiems savininkams ar valdytojams, bet dėl pastarųjų nenoro komunikuoti ir bendradarbiauti su vietos bendruomene, negebėjimo objekto ar vietos, į kurią jie atvyksta, matyti kaip visumos, kurioje jau yra susiformavę tam tikri kultūriniai ir istoriniai ryšiai.

Šiame tyrime remiamasi septynių vietovių, tiksliau – septynių senbuvų ir *atėjūnų* bendruomenių sąveikų, atvejais. Pasitelkiant publikacijas žiniasklaidoje ir kitus šaltinius buvo identifikuoti ir tyrimui pasirinkti ryškesni ar garsesni atvejai, kai *atėjūnų* veikiama konkrečios vietovės pavelde, daroma jam įtaka. Norint susidaryti abipusį vaizdą, analogiškai pasirinkta analizuoti tose teritorijose veikiančias

5 A. Poviliūnas, 2010, p. 59.

6 K. Daubarytė, 2016, p. 32–42.

7 V. Ščiqlienė *et al.*, 2017, p. 79–111.

senbuvų vietos bendruomenės. Su šių vietovių bendruomenėmis buvo atlikti interviu ir būtent ši medžiaga tapo pagrindiniu tyrimo šaltiniu. Tokio tipo šaltiniai yra gana komplikuoti dėl pateikėjų subjektyvumo, tačiau tas pats subjektyvumas (jį suvokiant kaip tam tikrą poziciją ar vertinimą) ir pokalbio metu pateikėjo pasirenkama retorika padeda geriau suprasti tarpusavio santykius ar požiūrius. Siekiant konfidencialumo visi interviu buvo nuvietinti ir nuasmeninti, vietoje konkrečių vietovių, asmenų ar institucijų pavadinimų pateikiant užkoduotus įvardijimus: vietovė žymima Vx, atitinkamai interviu su tos vietovės senbuvų bendruomene – SBx, su tos vietovės *atėjų* bendruomene – ABx. Greta pagrindinių atvejų, kur galima aiškiai identifikuoti *atėjų* bendruomenes ir esama ryškesnių senbuvų ir *atėjų* bendruomenių sąveikų ar sankirtų, taip pat naudotasi ir trimis bendresnio pobūdžio interviu su vietos bendruomenėmis, kuriuose atsispindi ir *atėjų* problematika. Šie interviu žymėti VBx. Pirmos grupės interviu, atlikti pagal specialiai šiai temai parengtą klausimyną, koduoti skaičiais nuo 1 iki 7. Antros grupės, kai buvo atliekamas bendresnio pobūdžio interviu siekiant apskritai išsiaiškinti vietos bendruomenių ir kultūros paveldo sąveikas, šaltiniai atitinkamai koduoti nuo 8 iki 10. Taigi, pavyzdžiui, V10 ir VB10 reiškia, kad kalbama būtent apie su vietoje nr. 10 susijusią vietos bendruomenę. Interviu su abiem grupėmis buvo pusiau struktūruoto pobūdžio. Visi interviu atlikti įgyvendinant Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto projektą „Lietuvos visuomenės stiprinimas pasitelkiant paveldo bendruomenes: iššūkiai ir galimybės“, o jų medžiaga saugoma Vilniaus universiteto Istorijos fakultete.

Bendruomenėmis šiame tyrime vadinami juridinio asmens statusą turintys subjektai. Senbuvų bendruomenių atveju šie subjektai veikia bendruomenių srityje kaip asociacijos. *Atėjų* bendruomenių atveju šie subjektai veikia bendruomenių, verslo paslaugų, socialinės ar kultūrinės veiklos srityse kaip viešosios įstaigos, fondai, savivaldybių įstaigos ar uždarnosios akcinės bendrovės. Visos vietovės, kurių atvejais pasitelkiama tyrime, yra miesteliai arba istoriniai miesteliai (išskyrus du atvejus, kai gyvenvietės turi arba turėjo miesto statusą), taigi čia atspindima būtent miesteliams būdinga problematika.

1. *Atėjų* ir senbuvų bendruomenių charakteristikos

1.1. *Atėjūnai*: pavidalų, motyvų ir veiklų įvairovė

Kaip jau įvardyta įvade, tyrime kalbėsime mažiausiai apie tris *atėjų* kategorijas – naujuosius gyventojus, verslo subjektus ir naujas institucijas ar naujus jų darbuo-

tojus. Gyventojų migracija ir verslo ar institucinė plėtra yra įprasti dalykai, tačiau Lietuvoje pastaruoju metu pastebimas kėlimosi į miestelius suaktyvėjimas, kuris gali būti siejamas su ramesnio gyvenimo būdo paieškų tendencija, vis sparčiau besiplėtojančiu kultūriniu turizmu ar prancūzų istoriko Pierre'o Nora išryškintu praeities pasitelkimu komerciniams ir politiniams tikslams⁸.

Gyventojų kėlimosi iš didesnių miestų į mažesnes gyvenvietes tendencija dažniausiai yra susijusi su darbo atsisakymu didmiesčiuose, nuotolinio darbo išpopuliarėjimu ar sodybų paveldėjimu. Pasitaiko ir vadinamųjų meilės emigrantų, kuomet atsikraustoma paskui vieną iš sutuoktinių į jo gimtinę, tačiau vietos senbuviai šie dažnu atveju irgi yra traktuojami kaip *atėjūnai*⁹. Visa ši grupė daro nemažą įtaką senbuvų bendruomenėms, kadangi, keičiantis gyventojų sudėčiai, keičiasi požiūriai į konkrečią vietą, jos reikšmę ir prasmes, o per tai gali keistis ir santykis su kultūros paveldu. Tai gali paskatinti senuosius gyventojus iš naujo atrasti savo kraštą arba, priešingai, naujųjų gyventojų iniciatyvumas ar naujos jų praktikos vietovėje gali neigiamai paveikti norą puoselėti vietos istoriją. Šiai *atėjūnų* grupei priskiriama į nedidelį Lietuvos V7 miestą iš didžiųjų miestų persikeliančios jaunų žmonių šeimos, prieš kelerius metus įsteigusios oficialią AB7, ir po 2000 m. gražios gamtos apsuptyje esančiame V3 miestelyje ir jo apylinkėse sodybas įsigiję ir aktyvia kultūrine veikla užsiimančios asmenys. Tokio tipo *atėjūnai*, nors ir naujai atsikėlę į vietovę, netrunka pasijusti esantys jos dalimi ir vietos paveldą, jų pačių teigimu, suvokia ir mato kaip tapatybę pabrėžiantį elementą, galintį išskirti vietovę ir išryškinti jos savitumą bendrame šalies kontekste.

Tuo tarpu verslo subjektai, kaip atskiras *atėjūnų* tipas, gyvenvietėje esantį paveldą pradeda naudoti daugiau kaip tam tikrą ekonominį ar komercinį išteklių – jis pasitelkiamas kaip prekės ženklas, kuris padeda plėtoti jų įsteigtą verslą. Tiesa, jų vykdomos veiklos ir projektai dažnai taip pat stipriai susipina ir su vietos tapatybės paieškomis, tam tikrų tradicijų puoselėjimu bei vietovėje esančio architektūrinio paveldo įveiklinimu įvairiomis formomis, pavyzdžiui, įkuriant restoraną (AB4) ar bendradarbystės erdves (angl. *coworking space*) (AB1 ir AB5). Šiais trimis minimais atvejais *atėjūnų* institucijos, turinčios oficialų uždarytų akcinių bendrovių ar viešųjų įstaigų statusą, įkurtos 2015–2021 m. Nors tokie verslai ir deklaruoja bendradarbiavimo su vietos senbuvų bendruomenėmis svarbą, vis dėlto yra orientuoti ne tik į lokalią auditoriją, bet ir į platesnes žmonių mases, turizmą.

Prie *atėjūnų* galima priskirti ir miesteliuose įkuriamas visuomeninio pobūdžio ir viešojo sektoriaus institucijas ir ne iš šių vietovių kilusius jų darbuotojus. Tyrime

8 P. Nora, 2007, p. 21.

9 Tai pastebėta, pavyzdžiui, VB8 ir VB9 vadovių atvejais.

pasitelkiamais atvejais tokios institucijos yra įsteigtos religijos srityje veikiančio ir piligrimystę suinteresuoto subjekto (AB6) arba savivaldybės ir veikia dvarų kultūros paveldo erdvėje (AB2). Institucinių *atėjų* veiklų pobūdis nulemia, kad jų daroma nemenka įtaka vietos vaizdinio kūrimui ir kartu koncentruojamasi į augančią kultūrinio turizmo paklausą. Apskritai, institucijos dažnu atveju save suvokia kaip ekspertus, esą geriau suprantančius vietos kultūrinius kontekstus, galinčius kokybiškiau perteikti jos savitumą vykdant įvairias kultūrines veiklas.

Trumpai apibendrinant visus išskirtus *atėjų* tipus galima teigti, kad šie paveldą dažniausiai išnaudoja kaip vietos tapatybės šaltinį, ekonominį ar komercinį išteklių, tačiau paveldo aspektas jų veiklose ne visais atvejais atsiranda iš karto.

Kalbant apie *atėjų* atsikėlimo į konkrečias vietas aplinkybes, galima išskirti atsitiktinumo veiksni (kai vietovė iš esmės atrandama beveik atsitiktinai, pavyzdžiui, pravažiuojant pro ją, ir gana spontaniškai priimamas sprendimas joje įsikurti), asmeninio gyvenimo nulemtus posūkius ir / ar jau įvardytas lėtesnio gyvenimo tempo paieškas, norą pabėgti nuo didmiesčių šurmulio. Svarbu paminėti, kad šiais atvejais dėmesys kreipiamas ir į gyvenvietės lokaciją bei susisiekimo su didžiaisiais miestais galimybes, pavyzdžiui, V3, V4, V5 ar V7 turi gerą susisiekimą su didžiaisiais ar didesniais centrais. Norintieji pakeisti gyvenamąją aplinką dėl pernelyg intensyvaus gyvenimo ritmo neretai pasirenka tokias vietas, kurios ne tik suteiktų ramybę, bet kartu leistų iki galo neatsisakyti ir didmiesčių teikiamų privalumų. V7 atveju, anot ten įsikūrusios AB7, svarbiu privalumu taip pat tampa ir susisiekimas viešuoju traukinių transportu su šalies sostine.

Gamta, kraštovaizdis ir vietos dvasia, kurios pagrindą iš esmės sudaro vietos kultūros paveldas, – dar vienas gana svarbus veiksnys, į kurį atsižvelgia ne tiek sodybas įsigyjantys, kiek įvairius verslus plėtoti norintys asmenys. Kadangi pastaruosiu metu pasaulyje ir Lietuvoje populiarėja kultūrinis turizmas (kaip tam tikra istorinės atminties ir praeities komercializacija, kurios vienas iš pagrindinių aspektų yra kultūros paveldas ir su juo susijusios įvairios veiklos, projektai, renginiai¹⁰), akivaizdu, kad vietovės, turinčios tam tikrų paveldo objektų, tampa vis labiau matomos ir patrauklesnės. Šiame kontekste galima paminėti socialinio verslo atsiradimo V1 aplinkybes, kadangi pasirinkta lokacija „[...] buvo toli nuo visko, daug gamtos ir buvo tas paveldas, kuris tiesiog sakė – „ateik – darom“. Tai tas nulėmė. Ir aš ir šiai dienai vienareikšmiškai manau, kad vis dėlto tos vietovės pagrindinis kertinis akmuo yra paveldo likučiai ir [...] reikėtų kažkokia forma jiems rasti

10 A. Vaitkuvienė, 2006, p. 87–96.

tą vaidmenį, apsaugoti, kad nenugriūtų, ir kažką padaryti.“¹¹ Panaši situacija ir V4 miestelio atveju, nes, AB4 iniciatoriaus teigimu, „[p]irmą kartą, kai tą pamačiau vaizdą nuo dvarietės į [upių] santaką iš viršaus, tai irgi žandikaulis atvipo, nes tas grožis tai toks yra, netgi sakyčiau, beveik nelietuviškas peizažas, bet jisai tiesiog savo didybe pribloškia. Ir ten trys upės, kur suteka, irgi suneša turbūt labai gerą aurą. Tai čia gera vieta būti, gera vieta svajoti ir įgyvendinti svajones.“¹² V7, turintis su transporto paveldu susijusią aplinką, konkrečius tokio paveldo objektus, anot ten išsikūrusios AB7 vadovės, turėjo didelę reikšmę „kaip tokiai [mūsų] architektūrinei akiai, kad na štai yra potencialas, kažkaip užkabino iš tikrųjų“¹³. Kalbant apie vietos dviasią, kaip svarbų *atėjūnų* atsikėlimo motyvą, galima būtų išskirti ir AB6 atvejį, kadangi įsteigta viešoji įstaiga būtent ir buvo orientuota į V6 kaip šventovės dviasią turinčią vietovę. Tokiais atvejais kultūros paveldas ne tik buvo vienas iš akstinių, paskatinusių persikelti į vietovę, bet kartu jis iš esmės tapo ir naujosios bendruomenės veiklos pagrindu. Galima sakyti, kad *genius loci* vis dažniau tampa svarbiu veiksmu, nulemiančiu *atėjūnų* atsikėlimą į konkrečias teritorijas. Tiesa, išskirtinis vietos charakteris ir kultūros paveldo dėmuo dažnu atveju didesnę įtaką daro tiems *atėjūnams*, kurie jau anksčiau vienaip ar kitaip buvo susiję su kultūrine veikla ar kultūros vertybėmis.

Šiame kontekste pastebėtina, kad *atėjūnai* ne visada įsteigia formalias bendruomenes, turinčias juridinio asmens statusą, kaip dažnu atveju yra padariusios senosios vietos bendruomenės, tačiau gali sudaryti ir tam tikras socialiniais santykiais, bendrais interesais ar veiklomis grįstas neformalias bendruomenes ar žmonių grupes. Būna atvejų, kai naujai atsikėlę gyventojai, dažniausiai atskiri konkretūs individai ar šeimos, integruojasi į jau esančias senbuvų vietos bendruomenes. Tačiau būtent pirmu atveju, kai *atėjūnai* sudaro tam tikras atskiras grupes, nebūtinai teisiškai įregistruotas, vietovėje tarsi atsiranda dvi stovyklos – senbuvų vietos bendruomenės bei *atėjūnų* bendruomenės. Pagrindiniai motyvai, paskatinantys burtis būtent į atskiras grupes, iš esmės yra susiję su skirtingais interesais, požiūriais į vietovę, jos potencialą ir noru vykdyti kitokio pobūdžio veiklas. Pavyzdžiui, V7 atveju naujai atsikėlę gyventojai save kaip bendruomenę pradėjo suvokti jau tuo metu, kai ją tesudarė trys asmenys, kadangi senoji vietos bendruomenė negalėjo atliepti jų interesų dėl skirtingų veiklos krypčių, mat pastaroji koncentravosi į gamtos ir laisvalaikio aspektus. *Atėjūnus* siejantis bendras vietos kultūros paveldo potencialo matymas ir noras veikti būtent šia

11 Interviu su AB1.

12 Interviu su AB4.

13 Interviu su AB7.

kryptimi peraugo į juridinio asmens statusą turinčią AB7, sujungiančią ne tik į V7 naujai atsikėlusius ar planuojančius čia greitai metu įsigyti nekilnojamąjį turtą, bet ir visai kitur gyvenančius asmenis, kuriems yra artimos šios bendruomenės kuriamos vizijos ir puoselėjamos vertybės¹⁴. Taigi nepaisant to, kad vietovėse jau egzistuoja vietos bendruomenės, skirtingi veiklų akcentai ar požiūriai paskatina kurti naujas bendruomenes, kuriose „[būtų galima] pasikalbėt apie tai, kas čia dabar vyksta, [...] kaip mes galim vienas kitam padėti, kaip čia galim sąveikauti visame tame, galim [...] suvesti žmones tarpusavy kažkokius, kad galbūt kažkas kartu kažką nori padaryti ir panašiai“¹⁵. Tiesa, šiame kontekste verta paminėti, kad oficialių bendruomenių, turinčių juridinio asmens statusą, atsiradimui įtakos neabejotinai turi ir įvairūs veiksniai, susiję ir su galimybėmis vykdyti projektines veiklas, gauti finansinę paramą ir pan.

Kaip jau minėta, nors *atėjūnai* ne visada siekia sudaryti formalias bendruomenes, tokiais atvejais jie taip pat neišreiškia noro tapti ir jau egzistuojančių vietos bendruomenių oficialiais nariais. Tai lemia besiformuojančius atskirus, oficialaus statuso neturinčius darinius, kurie iš esmės sujungia naujuosius gyventojus, sukuria terpę jiems tarpusavyje komunikuoti, dalintis idėjomis ir kryptingai vykdyti įvairias veiklas toje vietovėje. Tai ganėtinai akivaizdžiai atsispindi V3 aktyviai veikiančių *atėjūnų* atstovų žodžiuose: „mes negalim paimti tos visos naštos kartą per mėnesį kviest bendruomenę, nes **mes nesam ta bendruomenė** [paryškinta A. S.]“¹⁶. Tai leidžia daryti išvadą, kad *atėjūnai* patys savęs netapatina su senbuvų bendruomene, nesiekia tapti jos dalimi, kadangi save laiko atskira grupe, turinčia savitas jungtis su vietove. Panaši situacija pastebima ir trijų miestelio pobūdžio vietovių V1, X (atskirai koduota vietovė) ir V2 aplinkoje (viena nuo kitos nutolusios per 10 km). Į šią tris vietoves apimančią teritoriją prieš dešimtmetį pradėjo atsikelti nemažai įvairių meno kūrėjų, kurie šiandien sudaro neformalią, bendrais interesais grindžiamą bendruomenę, kuri savęs netapatina su minėtų gyvenviečių vietos senbuvų bendruomenėmis¹⁷. Didesnioji dalis ten ir šiandien naujai atvykstančių naujakurių jungiasi būtent prie neformaliosios bendruomenės. Kaip viešosios įstaigos ar uždarnosios akcinės bendrovės veikiančios *atėjūnų* organizacijos taip pat oficialiai nėra įsteigusios atskirų vietos bendruomenių subjektų, visgi ir jos tampa savotiškais atskirais socialiniais burbulais, vienijančiais jų darbuotojus ir vietoje sutiktus bendraminčius, turinčius panašių interesų, kaip antai V1 veikianti VŠĮ AB1, aktyviai komunikuojanti su minėta susiformavusia meno kūrėjų bendruomene, tarpusavio

14 Ibid.

15 Ibid.

16 Interviu AB3.

17 Interviu AB1.

ryšius siejanti ne tik su pagalba vieni kitiems įsikuriant naujoje gyvenvietėje, bet ir bendru *atėjūnų* siekiu „kažką daryti, kažką keisti“¹⁸.

Susikurtuose socialiniuose burbuluose *atėjūnai* dažnu atveju plėtoja socialinio ar pilietinio pobūdžio veiklas, kadangi, jų matymu, senbuvių bendruomenės neskiria pakankamo dėmesio socialiai pažeidžiamoms gyventojų grupėms ir koncentruojasi daugiau į įvairių švenčių organizavimą, o projektinę veiklą dažniausiai sieja su vietos materialios bazės stiprinimu. Tokiais atvejais *atėjūnai*, jų pačių teigimu, investuoja į socialinę vietos aplinką, jos gerinimą ir stengiasi tam tikra prasme perimti šią, jų supratimu, pamirštą funkciją, kurią, viena vertus, turėtų atlikti vietos bendruomenės, kita vertus, ir tam tikros savivaldos institucijos. Tai ypač atsispindi socialinių verslų, tokių kaip AB1 ar AB5, atvejais. Šalia pajamas generuojančių veiklų, pavyzdžiui, įvairioms organizacijoms, įstaigoms ar institucijoms skirtų bendradarbiystės erdvių nuomos, AB1 itin koncentruojasi į senyvo amžiaus A1 gyventojus, didelis jų dėmesys skiriamas ir sunkumus patiriančiam vietos jaunimui¹⁹. Tuo tarpu AB5 akcentuoja bendruomeniškumo skatinimą, plėtoja idėją kurti politiškai atsparią visuomenę, atkreipia dėmesį į mažumų problematiką, tiksliau, lietuvių ir lenkų santykių klausimą Vilniaus rajone, norima sukurti atvirą erdvę, kuri skatintų dialogą tarp skirtingų vietovės bendruomenių bei mažintų įtampas ir potencialius konfliktus²⁰.

Be minėtų socialinių iniciatyvų, *atėjūnai* taip pat gali aktyviai veikti kultūros lauke bei atlikti tarsi tam tikrą vietos ambasadorių funkciją, pristatydami periferijoje esančias vietas kaip patrauklias vietas ne tik gyventi, bet ir plėtoti įvairias veiklas. Pavyzdžiui, AB7 puoselėja gyvenimo provincijoje idėją, siekia „parodyti žmonėms, miestiečiams galbūt, kad ne tik Vilniuje galima gyventi, [bet] kad tokį pilnavertišką, kažkokį fainą [gyvenimą] ir net galbūt daugeliu aspektų geresnę gyvenimo kokybę galima susikurti ir gyvenant kažkur tai regione“²¹. Tokiu tikslu jų organizuojami įvairūs renginiai, vyksta filmų peržiūros ir pan., kurie pritraukia platesnę, ne tik vietinių, bet ir aplinkinių miestų gyventojų auditoriją. Šiame kontekste taip pat galima paminėti ir V3 bei V4 aktyvia kultūrine veikla užsiimančius *atėjūnus*. Jie koncentruojasi į kitokių kultūros formų propagavimą periferijoje. Šalia miesteliams ar kaimams įprastų renginių, kuriuose paprastai vyrauja estrados atlikėjų pasirodymai, norima įtraukti, pavyzdžiui, klasikinės muzikos koncertus, rengiami susitikimai su įvairiais žymiais lektoriais ar rašytojais. Pabrėžiama, kad

18 *Ibid.*

19 *Ibid.*

20 Interviu su AB5.

21 Interviu su AB7.

taip tam tikra prasme norima sumažinti kultūrinę atskirtį tarp periferijos vietovių ir didžiųjų miestų: „kad būtent kultūrinius dalykus taip pat daryti, kad nustot tą skirstymą tokį tarp miesto ir ne miesto“²². Svarbiu akcentu tampa renginių kokybė, kurią ypač pabrėžia, pavyzdžiui, V3 veikiantys *atėjūnai*, sakydami, kad „mes norime, kad viskas, kas vyksta [V3], turėtų kažkokią kartelę, [...] kad tai būtų irgi, na, sakykime, lygyje“²³. Tokiais atvejais *atėjūnai* tarsi tampa vietovių, į kurias jie atsikelia, veidu ar balsu, kai į miestelių ar kaimų kultūrinės veiklas įtraukiant „kokybiškos“ kultūros elementus iš esmės siekiama patraukliai pristatyti tą vietovę platesnėms auditorijoms. Galima sakyti, kad jie tam tikra prasme taip pat kuria ir atstovauja vietos prekės ženklui, kaip antai AB6, kurios „misija yra priimti piligrimus, kviešti piligrimus ir tuo pačiu kurti tą visą komunikacinį paketą [V6]“²⁴. Kadangi vietos senbuviai bendruomenė savo veiklomis neskiria pakankamai dėmesio V6 kaip šventovės akcentavimui ir jos pristatymui platesniuose kontekstuose, tai *atėjūnai* iš esmės ir prisiima šią funkciją ir kryptingai veikia, „kad pasaulyje, šiuolaikiniam pasaulyje, [...] neštų tą žinią“²⁵. Tiesa, nepaisant to, kad minėtos *atėjūnų* veiklos suteikia naudos ir senbuviai bendruomenėms, tai vis dėlto daroma ne tiek dėl jų, kiek dėl noro vietą padaryti patrauklesnę atvykstantiesiems.

1.2. Vietos senbuviai

Vietos senbuviai bendruomenės dažniausiai yra susibūrusios į oficialias organizacijas, kurios steigėsi daugiausia 2003–2004 m. Tokiose juridinį statusą turinčiose bendruomenėse narių skaičius varijuoja nuo 18 iki 100. Tačiau čia svarbu atsižvelgti į tai, kad šis oficialių narių skaičius neatspindi realios bendruomenių situacijos, kadangi nemaža dalis sąrašuose esančių gyventojų iš tiesų nėra aktyvūs, o įsitraukusio jaunimo beveik nėra, nes didesnioji jo dalis išvyksta gyventi ar studijuoti į didesnius šalies miestus, taip vietos bendruomenės iš esmės praranda potencialius iniciatyvius, aktyvius gyventojus, galinčius paskatinti bendruomenių veiklumą. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad didesniojoje dalyje vietos bendruomenių aktyvūs nariai vienaip ar kitaip yra susiję su kultūrine ar šviečiamąja veikla, kadangi dirba kultūros centruose, mokyklose ar bibliotekose. Įdomu ir tai, kad ne vienu atveju vietos bendruomenių vadovai, tiksliau – vadovės, yra ne vietos kilmės, o atsikėlusios kaip meilės emigrantės²⁶.

22 Interviu su AB4.

23 Interviu su AB3.

24 Interviu su AB6.

25 *Ibid.*

26 VB8, VB9, VB10 atvejai.

Didžioji dalis nagrinėtų vietos senbuvų bendruomenių savo veiklą yra sutelkusios būtent į įvairias projektines veiklas, vietovės materialios bazės stiprinimą bei renginių, skirtų bendruomeniškumui puoselėti ir valstybinėms šventėms minėti, organizavimą. Kita pastaruoju metu vis labiau populiarėjanti veiklos kryptis yra susijusi su bendruomenės narių aktyvaus gyvenimo būdo skatinimu, t. y. įvairiais sporto užsiėmimais, sportui skirtos infrastruktūros kūrimu. Iš esmės visos pagrindinės veiklos daugiausia pasireiškia įvairaus inventoriaus įsigijimu (pavyzdžiui, dviračių ar baidarių), gyvenvietės aplinkos tvarkymu, infrastruktūros gerinimo darbais, vaikams skirtų žaidimų aikštelių įrengimu. Vertėtų paminėti ir tai, kad vietos bendruomenių veiklą specifikai bei aktyvumui įtakos turi ir vietos kultūros ar daugiafunkciai centrai (jų uždaviniai siejami su edukacinių, kultūrinių, sporto ir rekreacinių veiklų organizavimu), kurie iš esmės perima nemažą dalį vietos bendruomenių veiklų. Tokiu atveju bendruomenių iniciatyvų mažėjimas rengiant įvairius kultūrinius renginius ar panašias veiklas jas gerokai susilpnina. Ši problema ypač pastebima V5 bendruomenės atveju, pabrėžiama, kad vietovėje 2014 m. atsiradus daugiafunkciam centrui vietos bendruomenės ilgainiui buvo nustota teikti projektus ar organizuoti renginius²⁷, o būtent tai iš esmės yra viena iš pagrindinių galimybių, leidžiančių puoselėti vietos gyventojų bendruomeniškumą.

Kalbant apie vyraujančią senbuvų bendruomenių požiūrį į *atėjūnus* ir jų veiklas, galima išvelgti dviprasmišką vertinimą. Viena vertus, džiaugiamasi atsirandančiu platesniu kultūrinių renginių spektru, vertinamas jų indėlis į vietovės aplinkos gerinimą. Kita vertus, senbuvų bendruomenėse atsiranda tam tikras nepasitikėjimas savimi, kadangi *atėjūnai*, kaip jau buvo minėta, savo veiklas dažnai sieja su tam tikra prasme aukštesnio lygio kultūros propagavimu ir įtraukimu į vietos kontekstus, bet jie neprisideda organizuojant jau egzistuojančias tradicines vietos šventes ar veiklas. Ši jausena neretai kyla dėl *atėjūnų* demonstruojamo požiūrio, kurį pastebi vietos senbuviai: „Ir ta [senbuvų] bendruomenė, su savo visais ten tais tokiais... Kartais net jauti, kai [*atėjūnai*] sako, na, neįvardina, kad antrarūšiais, bet kažkokiais tais renginiais, tai jie patys tegul ten ir būna.“²⁸ Apskritai nemažoje dalyje tirtų senbuvų bendruomenių vyrauja ganėtinai aiškus suvokimas, kad *atėjūnų* veiklos vis dėlto daugiau yra orientuotos į išorės auditoriją, pavyzdžiui, turistus, o jų pačių bendruomenės organizuojami renginiai skirti vietos gyventojams²⁹.

27 „Česlovas kalba apie Rykantų bendruomenę ir paštą“ (tinklalaidės „Rykantų pašto laišakai“ serija), 2024-07-16, in: Spotify, prieiga: <https://open.spotify.com/episode/o6ps8xelnJS4XrVZ2ctPB8?si=fec4cf6fc3074e15>.

28 Interviu su SB2.

29 Tai labiausiai pabrėžia SB2, SB4, SB7 (interviu su šių bendruomenių atstovais).

Apibendrinant pasakytina, kad senbuviai gyventojai dažnai nesijaučia lygiaverčiais *atėjų* propaguojamos kultūros vartotojais ir dažniausiai pačius *atėjūnus* suvokia pragmatiškai, kaip turinčius galimybių ar galinčius pagerinti vietovės aplinką arba kaip darbdavius, sukuriančius darbo vietų bei skatinančius vietos ekonomiką.

2. Paveldo reikšmės

2.1. Paveldo reikšmės *atėjų* bendruomenėse

Nagrinėjant *atėjų* atsikėlimo priežastis kaip vienas iš esminių veiksnių išryškėjo vietos dvasios aspektas, kuris yra siejamas tiek su materialiomis praeities liekanomis, tiek ir nematerialiuoju dėmeniu, pavyzdžiui, jausena, „kad kažkaip, kažkuo yra fainiau ten“³⁰, todėl teigtina, kad ir paveldas *atėjų* yra vertinamas kaip pridėtinę vertę vietai suteikiantis veiksnys. Jis siejamas su tapatybe ir suvokiamas kaip priemonė, formuojanti tiek pačios vietos, tiek ir joje gyvenančių žmonių specifinį identitetą. Pavyzdžiui, AB7 kaip V7 *atėjūnai* akcentuoja išskirtinį šios vietovės charakterį, kuris slypi tam tikra prasme su transporto paveldu susijusios vietos praeityje, kurią mena išlikę susisiekimo infrastruktūros statiniai. Taip iš naujo atrandant išskirtinius vietos bruožus, juos išryškinant ir pritaikant šių dienų poreikiams siekiama ne sukurti ar perkurti, bet išryškinti jau esančius, tačiau dėl įvairių aplinkybių (pavyzdžiui, po nepriklausomybės atkūrimo sužlugusios pramonės, kuri lėmė dideles emigracijos bangas ir skurdo išaugimą) išblankusius vietos ženklus: „[...] mes tai matėm kaip tam tikrą galimybę ir mes nusprendėm savivaldybei pristatyti [V7] viziją, kur tiesiog papasakot tą istoriją, kaip vat pašaliečio galbūt akimis, kaip tie [V7] atrodo [...] ir į ką būtų galima atsiremti sukuriant tą naują [V7] istoriją. Tai tie [istoriniai] pastatai buvo viena atrama.“³¹

Tuo tarpu V3 aktyviai veikiantys *atėjūnai* akcentuoja Lietuvos didikų paveldą kaip esminį V3 miestelio tapatybės elementą. Pabrėžiamas išskirtinumo aspektas, kuris suteikia pasididžiavimo jausmą ir stiprina vietos gyventojų, V3-ėnų, charakterį: „Dėl to mes esam išskirtiniai. [...] Mes turim iš tiesų kunigaikščių kapus, Lietuvos valdovų kapus pas save, ir mes apie tai kalbam [V3-iečiams].“³² 2024 m. šie *atėjūnai* išsikėlė ambicingą tikslą – atstatyti V3 kadaise buvusią Lietuvos didikų pilį. Šios

30 Interviu su AB7.

31 *Ibid.*

32 Interviu su AB3.

idėjos įgyvendinimo motyvai ir svarba labai ryškiai siejama su vietos gyventojų pasididžiavimo jausmo, o kartu ir tapatybės stiprinimu. Pabrėžiama, kad vietos žmonės (senbuviai) iki to laiko neturėjo stipraus ryšio su šia miestelio istorijos puse, bet manoma, kad pilis kaip materialioji praeities liudytoja galėtų tapti ne tik vietos, bet ir visos Lietuvos gyventojų istorinę atmintį sužadinančiu ir kaskart iš naujo ją permąstyti skatinančiu objektu.

Panašiai situaciją mato ir AB6 atstovai, kurie išreiškia miestelyje esančio paveldo svarbą pačios vietovės charakterio ir tapatybės formavimui: „Kas tada [V6] be apsisireikimo? Na, tai yra kaimas, labai fainas kaimas.“³³ Kadangi šio miestelio atveju katalikiškos istorijos dėmenys dėl sovietų vykdytos politikos buvo specialiai trinami iš gyventojų atminties taip keičiant vietos tapatybę, tai ši *atėjūnų* institucija siekia iš naujo tai išryškinti ir aktualizuoti ne tik lokaliu, bet ir nacionaliniu lygmeniu. Šiame kontekste verta paminėti ir AB1 iniciatyvą iškeldinti Antrojo pasaulinio karo sovietų karių kapines iš miestelio centro ir kartu atkurti jo istorinį centrą. Taip norima sugrąžinti šios vietovės autentišką veidą, nes „centro atstatymas jisai yra toksai [...] išsivalymas ir kartu ir jisai yra istorinės vietos atkūrimas“³⁴.

Tapatybės formavimo ir stiprinimo procesuose atsižvelgiama ir į nematerialiąją kultūros paveldą. V4 miestelio atveju šalia plėtojamo restoranų verslo *atėjūnai*, tiksliau – AB4 vadovas bei jo bendraminčiai, užsiima aktyvia kultūrine veikla, kurioje vienaip ar kitaip yra integruojami vietai būdingų tradicijų elementai, per juos norima išreikšti V4 miestelio išskirtinumą: „Reikia traukt viską iš po to. Ką esam praradę, reikia gaivinti. Nes tai svarbu, tai mūsų tęstinumas buvo nutrauktas toksai. Ir, man atrodo, visada labai gerai yra atsispirti į istoriją ir į tradicijas, į vietines tradicijas, į vietinius amatus, vietinį maistą, vietinę aprangą, detales.“³⁵ Šiuo atveju galima išskirti, pavyzdžiui, minėtų *atėjūnų* iniciatyva atgaivintą tarpukario laikotarpio V4 vykusį renginį Senovės dienos.

Visgi čia svarbu atkreipti dėmesį, jog nepaisant to, kad konkrečioje vietovėje esantis paveldas yra suvokiamas kaip jos ir kartu vietos gyventojų tapatybę galintis sustiprinti veiksnys, vis dėlto pastebimas ganėtinai ryškus *atėjūnų* selektyvumas vietos paveldo atžvilgiu. Galima matyti, kad analizuotais *atėjūnų* atvejais materialusis kultūros paveldas užima bene reikšmingiausią vietą, o nematerialiosios kultūros vertybės, įvairios tradicijos ar pasakojimai, suvokiami kaip antraeiliai dalykai, yra daugiau priskiriami senbuvų vietos bendruomenėms. Tiesa, čia, šalia minėtos

33 Interviu su AB6.

34 Interviu su AB1.

35 Interviu su AB4.

V4, tam tikra išimtimi sąlyginai galima būtų laikyti V1 ar V5 atvejus, kadangi šiose vietovėse veikiantys *atėjūnai* dėmesio skiria ir neapčiuopiamiems vietos praeitį menantiems elementams, pavyzdžiui, vietos gyventojų atsiminimams. Pratešiant mintį apie paveldo selektyvumą, taip pat pastebima, kad *atėjūnai* neretai yra linkę pasirinkti atstovauti tik vienai iš vietovės istorijos pusių – tai, kas yra aktualu ir atitinka jų vietos viziją. Tai ryškiai pastebima V3 miestelio atveju, kai *atėjūnai* nubrėžia ganėtinai aiškias ribas tarp paveldo ir istorijos, kuri yra aktuali senbuvių bendruomenei, šiuo atveju tarp Armijos Krajevės įvykių, kurie tarsi neužgijusi žaizda reikalauja pastangų ir dėmesio, ir to paveldo, kuris jiems yra naudingas, t. y. didikų palikimo: „Žinot, kadangi mes negalim gilintis į viską, tai mes sakom, tai gal jūs, jeigu žinote tuos daiktus, tai susėskit ir išsiaiškinkite vieną kartą, pasikvieskit ką nors, kas padėtų jums išsiaiškinti, ir vieną kartą uždarykim tą klausimą.“³⁶ Tačiau čia labai svarbu tai, kad pati senbuvių bendruomenė tam tikrą nepasitikėjimą ir atstumą santykiuose su *atėjūnais* sieja būtent su gyventojų nuoskaudomis ir traumomis, kurias lėmė anksčiau įvykę tragiški įvykiai, siejami su „iš kito krašto“ ateinančiais žmonėmis, todėl *atėjūnų* pastangos atsigręžti ir įsisąmoninti tuos skaudžius įvykius iš esmės galėtų padėti kuriant artimesnį santykį su senbuviais.

Kalbant apie selektyvumo momentą *atėjūnų* suvokime ir veiklose, galima įžvelgti ir paveldo kaip ekonominio ar komercinio išteklaus veiksnį. Pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvoje paveldas jau yra masiškai naudojamas pramogų ar apskritai verslo rinkodaros kaip tam tikras masalas klientams³⁷, todėl *atėjūnai*, galima sakyti, atsirenka tokį paveldą, kuris būtų universalus ir tiktų plačiajai visuomenės daliai, o ne tik konkrečios vietovės vietos bendruomenei: „Žiūrint iš tokio kapitalistinio požiūrio, tai, be abejo, tai duoda tokį žinomumą, padeda lengviau išvystyti, padeda labiau suburti žmones. Tas yra labai svarbu, nes, kaip bebūtų, labai daug yra neabejingų žmonių, kuriems yra svarbu tapatumas, svarbu Lietuva. Ir paveldas yra toksai, žinot, apčiuopiamas dalykas, ne tik kažkokia vizija, idėjos kažkokios, bet ir apčiuopiamas dalykas.“³⁸ Taip paveldas ar atskiros vietos istorijos detalės tampa iš esmės viešųjų įstaigų ar verslą plėtojančių įmonių prekės ženklu, suteikiančiu atpažįstamumą. Taip pat svarbu atkreipti dėmesį, kad *atėjūnai* vietovės paveldą, o kartais ir pačią vietovę suvokia daugiau nacionaliniu lygmeniu (pavyzdžiui, V3 pilies ar V6 šventovės atvejais). Nepaisant to, kad dažnai yra akcentuojamas vietovės ir jos gyventojų tapatybės formavimas ar stiprinimas pasitelkiant vietos paveldą, visgi

36 Interviu su AB3.

37 A. Vaitkuvienė, 2006, p. 89.

38 Interviu su AB1.

kultūros vertybės ar apskritai tos vietovės dvasia yra suvokiama ir išnaudojama kaip priemonė, leidžianti pasiekti būtent plačias vartotojų mases.

2.2. Paveldo reikšmės senbuvų bendruomenėse

Tirtų senbuvų bendruomenių atveju galima pastebėti dėsningumą, kad kultūros paveldas ar apskritai lokali istorija jų pernelyg nesureikšminama (omenyje turint būtent jų vykdomų veiklų sritį). Paklausus apie veiklas, kurias jie laikytų pagrindinėmis arba kuriomis didžiuojamasi, didesniosios bendruomenių dalies atstovai be atskiro paklausimo neminėjo paveldo puoselėjimo veiklų (sąlyginai išimtimi galima laikyti SB3). Visgi galima išskirti pagrindines paveldo dėmenį turinčias veiklas arba veiklas, kurias bendruomenių atstovai laiko susijusias su paveldu. Pirmoji veiklų grupė apima įvairią kraštotyrinę veiklą ir bendruomenių įsteigtus krašto istorijos muziejus. Galima išskirti V1 atvejį, kai 2017 m. bendruomenės pastangomis, nepaisant jau miestelyje egzistavusio krašto istorijai skirto visuomeninio muziejaus, buvo įkurtas ir kitas daugiau technikos istorijai skirtas muziejus, o socialinio tinklo *Facebook* bendruomenės paskyroje kartais pasidalinama įrašais apie vietos istoriją ar svarbias jos istorines asmenybes. Taip pat teigiama, kad bendruomenė rūpinasi senosiomis žydų kapinėmis, tačiau pats žydų istorijos aspektas plačiau neplėtojamas³⁹. Tiesa, vertinant V1 bendruomenės sąsajas su paveldu reikia atsižvelgti į tai, kad interviu vyko ne su bendruomenės vadove, o muziejaus darbuotoja, kuri kartu yra ir bendruomenės narė, todėl pokalbio metu paveldui skirtas dėmesys nebūtinai atspindi visos bendruomenės požiūrį.

Kita veiklų grupė – su vietovės istorijos pažinimu susijusi projektinė veikla. Ji siejasi su pirmąja grupe, tačiau apima kiek siauresnį lauką. Pavyzdžiui, SB3 didžiąją dalį jų teikiamų projektų sieja būtent su istorija, nes „istorija mums yra toksai pagrindinis akcentas, pagrindinis momentas ir juo pasiremđami arba tiksliau pagal jį veikdami, mes darom tokius darbus, kurie šiandien aktualūs ir gali būti tokie kaip keliukai į ateitį“⁴⁰. Taip buvo sukurta miestelio heraldika, o krašto praeičiai aktualizuoti skirtas projektas yra tęstinis, projektai tuo pačiu pavadinimu teikiami jau ne vienus metus.

Įvairios tradicinėmis laikomos šventės, kaip antai Joninės (Rasos), Antaninės, Užgavėnės, arba miestelių gimtadienio šventės, dažnu atveju siejamos su įvairiais bažnytiniais atlaisdais, galėtų sudaryti trečiąją grupę. Pavyzdžiui, V1 yra švenčia-

39 Interviu su SB1.

40 Interviu su SB3.

ma miestelio šventė, susijusi su vietos atlaisdais, o kartu integruojami ir kai kurie miestelyje veikusių basųjų karmelitų vienuolyno istorijos aspektai⁴¹. V3 miestelio šventėje į istoriją atsigręžiama per Juozo Grušo pjesės *Barbora Radvilaitė* sutrumpintos versijos vaidinimą, kuriame vaidmenis atlieka vietos gyventojai. Greta to atkreipiamas dėmesys ir į kulinarinį paveldą, gaminami įvairūs istoriniai patiekalai, pristatantys krašto tradicijas⁴².

Žvelgiant į senbuvų vietos bendruomenių veiklas galima matyti, kad šios bendruomenės nėra itin aktyvios paveldo puoselėtojos. Jos dažniau orientuojasi į veiklas ir projektus, skirtus gyvenvietės materialinei bazei stiprinti, bei renginių, švenčių organizavimą. Paveldas ir istorija dažnu atveju yra antraeiliai dalykai, o su jų aktualizavimu susijusios veiklos neretai nepasižymi inovatyvumu ar didesniu įtraukumu. Galima daryti prielaidą, kad tam įtakos turi ir jaunimo neįsitraukimas į bendruomenių veiklas. Pastebėtina ir tai, kad senbuvų bendruomenės dėmesį dažniausiai kreipia būtent į nematerialųjį paveldą, tradicijas ar šventes, tačiau nei viena iš jų kryptingai neaktualizuoja materialiojo kultūros paveldo. Šiuo atveju galbūt reikėtų nepamiršti svarbaus veiksnio – didelių finansų poreikio ir įvairių biurokratinių kliūčių, apsunkinančių bendruomenių veikimo galimybes materialiojo paveldo sityje.

3. Paveldo vaidmuo *atėjūnų* ir vietos bendruomenių sąveikoms

„Prisipažinsiu, jie [AB7] daugiau žino negu aš. Ar apie tuos pastatus, ar apie viską. Čia, aišku, kaip sakyt, ir gėda, ir gal pavydu kažkiek, bet taip yra“⁴³, – tokie SB7 nario žodžiai iliustratyviai nusako ne tik šios, bet ir daugelio tyrime analizuojamų vietovių padėtį. Tai galima sieti ne tik su *atėjūnų* specifinėmis kvalifikacijomis, kaip antai architekto išsilavinimas, bet ir didesnėmis finansinėmis galimybėmis, kadangi tai suteikia daugiau galimybių veikti, naudotis paveldu. Taip pat svarbu, kad *atėjūnai*, atsikeldami į naują vietą, ją mato kitomis akimis, išvelgia kitas jos detales, geriau identifikuoja potencialą ir platesniam visuomenės ratui aktualesnes vertes, o senbuviai daugiau orientuojasi į nematerialųjį, nebūtinai oficialiai pripažintą paveldą ir tuos dėmenis, kurie skatina bendruomeniškumą (pavyzdžiui, tradicinėmis laikomas šventes, miestelių gimtadienius), mat mažesnėse gyvenvietėse bendrumo jausmas

41 Interviu su SB1.

42 Interviu su SB3.

43 Interviu su SB7.

yra prioritetas. Tuo tarpu materialusis vietos paveldas pastarųjų daugiau siejamas su sentimentais, nostalgija tam tikram laikmečiui ar gyvenimo etapui, tačiau dažniausiai tai nėra suprantama kaip išskirtinę vertę turintys objektai.

Ieškant konkretesnio paveldo vaidmens *atėjūnų* ir senbuvių bendruomenių sąveikose, galima išskirti kelias pagrindines tendencijas. Pirmoji yra susijusi su *atėjūnų* iniciatyva iš naujo atrasti ir aktualizuoti paveldą, kuris iki to laiko vietos gyventojų nebuvo suvokiamas kaip vertingas ar turintis reikšmės vietos tapatybei. Tai pastebima, pavyzdžiui, V7 atveju, kai *atėjūnai*, galima sakyti, iš karto, tik pradėję keltis į vietovę, identifikavo čia išlikusius su transporto paveldu susijusius infrastruktūros statinius, kurie turi esminę sąsają su tos vietos dvasia ar vietovės išskirtinumu, kaip paveldą. Šiuo atveju svarbiu veiksniu tapo *atėjūnų* kaip profesionalių architektų turimas matymas ir vizija, kuri pamirštus, tinkamai neprižiūrimus objektus, tokius kaip traukinių stoties rūmai ar depas, pavertė patraukliais, miesto charakterį pabrėžiančiais akcentais, atliepiančiais šių dienų poreikius, o kartu išryškino tai, kas vietovės senbuviams buvo artima, tačiau iki galo nesuprasta (nesuprasta iš perspektyvos, kurią pasitelkė *atėjūnai*). Čia svarbią vietą užima ir stotyje pradėjusi veikti kavinė, kuri atgaivina senbuvių sentimentus ir prisiminimus, suteikia galimybę prisiliesti prie paveldo, kurti artimesnį ryšį su juo. Tai, kad *atėjūnai* ne tik įveiklino vietos paveldą, bet jų dėka aktyviai sklido žinia apie šios vietos savitumą ir šalies mastu, viena vertus, paskatino senbuvių bendruomenę atsigręžti į praeities vertybes, pažadino tam tikrą pasitikėjimo, pasididžiavimo savimi kaip V7 gyventojų jausmą, tačiau vis dėlto tai pastariesiems netapo paskata aktyviau išnaudoti paveldą, jį puoselėti: „Pamatėm tai, ko nematėm, ko nežinojom. [...] Bet ar tai iššaukė kažkokį tai [akstiną patiems veikti paveldo srityje], aš dabar galvoju, niekam ten labai per daug įdomu nepasidarė. Jiems [mūsų vietos bendruomenei] svarbu, aš galvoju, kad parodė jų miestelį per televiziją, kad buvo nemažai reportažų, interviu [...]. Ir to jiems, aš manau, kad užtenka, niekas labai nesigilina.“⁴⁴ V6 atveju situaciją galima vertinti taip pat: nors AB6 atstovė akcentavo tarp vietos gyventojų atsirandantį suvokimą, kad jų vietovė yra išskirtinė kaip piligrimystės vieta, vis dėlto, žvelgiant į bendruomenės paskyrą socialiniame tinkle *Facebook*, galima matyti, kad tam nėra skiriama dėmesio (didžiąją dalį paskyros turinio sudaro įrašai apie miestelyje vykstančias ar vykusias šventes, pavyzdžiui, Jonines, Velykas, Užgavėnes ir t. t.).

Tuo tarpu V3 miestelio atvejis šiame kontekste yra kiek kitoks. *Atėjūnų* aktyviai aktualizuojama Lietuvos didikų istorija ir siekis atstatyti didikų pilį iš esmės padarė nemažai įtakos suaktyvinant senbuvių bendruomenės veiklą šio paveldo

klausimu: įsitraukiama ne tik palaikant pilies atstatymo idėją, bet ir organizuojant įvairius didikų naratyvą palaikančius renginius, pavyzdžiui, didikų palikuonių suvažiavimą. Štai tęstiniame krašto praeičiai aktualizuoti skirtame projekte 2025 m. buvo numatyta nemaža dalis veiklų, kuriose vienaip ar kitaip iškyla didikų aspektas. Tiesa, šuo atveju reikia atkreipti dėmesį, kad projektas buvo teikiamas kartu su „sodybiečių“ atstovais, todėl vienareikšmiškai teigti, kad tai buvo inicijuota pačios senbuvų bendruomenės, – negalima. *Atėjų* aktualizuoto didikų paveldo poveikis senbuvų bendruomenei gana iliustratyviai atsispindi bendruomenės pirmininkės žodžiuose: „Ne veltui mes tą istoriją ir pasirinkom, kad minim, kalbam, primenam, nes kai žinom, tai mes ir turtingi tuo savo žinojimu, o kartais paskui tas žinojimas padeda ir materializuoti kažkokius tai dalykus. Tai va, tai turbūt pilis galbūt taps tuo paminklu ne tik didikų dinastijai, Lietuvai, karaliui, bet ir visiems [V3-ėnams], kurie tais V3 savo tiki ir didžiuojasi.“⁴⁵ Kritiškai vertinant šį bendruomenės atstovės teiginį galima sakyti, kad jame iš esmės atsispindi *atėjų* taikoma retorika, kalbant apie pilies atstatymo būtinybę. Kitaip tariant, pastebima akivaizdi aktyvios *atėjų* komunikacijos pilies atstatymo tema įtaka senbuvų bendruomenės nuomonei.

Verta išskirti ir AB5 atvejį, kai buvęs pašto pastatas iš esmės tampa komunikacijos erdve, kuri tarsi leidžia *atėjūnams* kurti santykį su vietos senbuviais. Tam nemažos įtakos turi naujų buvusio pašto savininkų pasirinkimas tam tikra prasme išlaikyti buvusią pastato funkciją – palikti jį atvira bendravimo erdve. Kitaip tariant, nors pastatas ir nebėra tiesiogiai susietas su pašto funkcija, savo naujomis veiklomis išlieka gyvenvietės senbuvų erdvėje, nėra išimamas iš konteksto ir net atvirkščiai – siekiama jį priartinti prie gyventojų, leisti jiems toliau kurti bendrą ryšį. Nepaisant to, kad senbuvų įsitraukimas į „naujojo pašto“ iniciatyvas šiandien nėra itin aktyvus, jie vertina atvirumą, džiaugiasi, kad pastatas netapo privačiu gyvenamuoju namu ir toliau asocijuojasi su istorija, vietinių žmonių gyvenimu. Tai iš esmės gerai apibendrina SB5 pirmininko žodžiai: „Jūsų paštas yra mūsų visų paštas.“⁴⁶

Deja, greta pozityviai nuteikiančių pavyzdžių vis dėlto atsiranda atvejų, kai kultūros paveldas yra atimamas arba atribojamas nuo senbuvų bendruomenių. Tai tam tikra prasme galima pastebėti V4 atveju, kadangi didesnes finansines galimybes turintys AB4 iš esmės nukonkuravo senbuvų bendruomenės iki tol organizuotą miestelio šventės tradiciją – pradėjo rengti savus renginius, vykstančius tomis pačiomis dienomis, pritraukiančius didesnę žmonių auditoriją. Tiesa, čia galima kritiškai vertinti ir pačios senbuvų bendruomenės požiūrį, kadangi ši nerodė didelio

45 Interviu su SB3.

46 „Česlovas kalba...“.

noro toliau veikti kultūros lauke, kurti alternatyvas, bet susikoncentravo į sporto veiklą⁴⁷. Visgi ryškiausias „atimto“ paveldo precedentas – jau minėtas V2 dvaro rūmų atvejis. V3 ar V7 galima matyti *atėjūnų* iš naujo senbuvų bendruomenėms pristatytą ir aktualizuojamą paveldą, o V2 bendruomenė tapo lyg svetimkūnis, ji nepageidaujama vietos paveldo erdvėje⁴⁸. Dvaro rūmai V2 senbuvų bendruomenei iš esmės buvo „nepažinūs“ ir anksčiau: pastate ilgą laiką veikė institucija, neturėjusi nieko bendra su paveldu ar jo praeitimi, tad ir istorinė pastato vertė nebuvo artima ar įsisąmoninta bendruomenėje. Tačiau savivaldybei pabaigus rūmų tvarkybos darbus ir juose veikiant savivaldybei pavaldžiai kultūros įstaigai, tiksliau – su vieta nesusijusiam asmeniui tapus įstaigos vadovu, ne tik neskiriama didesnio dėmesio vietos bendruomenės suartinimui su šiuo paveldu, bet, priešingai, regis, siekiama ją atriboti nuo paveldo, bendruomenę traktuojant kaip žemesnio kultūrinio lygio. Pavyzdžiui, rūmų pritaikymo projekte buvo numatytos erdvės vietos gyventojų poreikiams, tačiau pasibaigus tvarkybos darbams jos taip ir neatsirado. Iškalbinga ir tai, kad, orientuojantis į specifinį svečių sąrašą, vietos bendruomenė nebuvo pakviesta ir į rūmų atidarymo renginį. Vienas iš esminių tokio atvejo veiksmų – skirtingi suvokimai, kam priklauso paveldas. V2 senbuviai akcentuoja lokalų, o dvarą administruojantys naujieji darbuotojai – nacionalinį lygmenį. „Keitėsi valdžios, bet abejos buvo tos pačios nuomonės, kad tai yra, toks labai įdomus matymas, sakyčiau, [...] visos Lietuvos dvaras. Taip, suprantama, bet jis juk čia, šitos bendruomenės teritorijoje.“⁴⁹ Ir visa tai lemia paveldo tapimą svetimkūniu jį supančioje aplinkoje: tarp V2 bendruomenės narių įsitvirtino suvokimas *apie dvaro rūmų erdvę* – „ko man ten eiti, manęs ten niekas nenori“⁵⁰.

Taigi analizuoti atvejai atskleidžia, kad kultūros paveldas, kaip sąmoningai reflektuojamas ir tiesioginio veiksmo objektas, didesnę reikšmę turi *atėjūnams* (šiuo teiginiu jokių būdu neneigiama, kad esama kultūros paveldu itin suinteresuotų ir šioje srityje aktyviai veikiančių vietos senbuvų bendruomenių). Tiesa, *atėjūnai* aktyviau veikti paveldo srityje pradeda tuomet, kai susiburia formalios ar neformalios jų bendruomenės ar grupės. Vietos paveldu naudojasi ir *atėjūnų* instituciniai ar verslo subjektai. Nepaisant to, kad tokios *atėjūnų* iniciatyvos nebūtinai virsta paskata vietos senbuviams aktyviau patiems aktualizuoti paveldą, dažnu atveju jos padeda šiems „iš naujo atrasti“ (arba kitaip pamatyti ir suvokti) jų aplinkoje esančias vertybes.

47 Interviu su SB4.

48 Panaši situacija buvo pastebėta ir Renavo dvaro bei Panemunės pilies atvejais. Žr. K. Daubarytė, 2016, p. 20.

49 Interviu su SB2.

50 *Ibid.*

Taip puoselėjama ne tik fizinė paveldo plotmė, bet jis skleidžiasi vietos dvasios pavidalu. Tačiau kitais atvejais paveldas tampa ir konfliktų šaltiniu, senbuvų bendruomenėms prarandant galimybę veikti ir tapatinti save su konkrečiais objektais. Natūralu, kad *atėjūnai* sudarydami lokalias bendruomenes ir pasitelkdami vietos paveldą tenkina savo poreikius, tačiau, suprantama, tai ne visada dera su vietos senbuvų bendruomenių interesais. Tokiais atvejais kultūros paveldas, prarasdamas ryšį su vieta ir jį supančia socialine aplinka, iš esmės netenka ir pagrindinės savo funkcijos telkti ir burti žmones, padėti save apsibrėžti lokalinio lygmeniu ir lieka tik materialiu objektu, prekės ženklu, ekonominiu ištekliumi.

Išvados

1. *Atėjūnai* dažniausiai nėra padrikos žmonių grupės, bet sudaro socialinius burbulus ar bendruomenes. Gyvuodami savose bendruomenėse ir per jas patenkindami savo socialinius, kultūrinius ir kitus poreikius *atėjūnai* nėra linkę įsilieti į vietos senbuvų bendruomenes ar užmegzti su jomis artimesnių ryšių. Atitinkamai senbuvų bendruomenės labai aiškiai jaučia juos ir *atėjūnus* skiriančią ribą. Pastebėta, kad nei senbuviai, nei *atėjūnai* nesiekia sukurti itin artimų ryšių, geriausiu atveju orientuojasi į tam tikrą bendradarbiavimą, kadangi save vis dėlto suvokia kaip atskiras grupes. Taip vietovėse gali gyvuoti mažiausiai dvi stovyklos, kurias tam tikra prasme galima vadinti ir paralelinėmis bendruomenėmis.

2. *Atėjūnai* paprastai deklaruoja senbuvų bendruomenių svarbą ar galimą orientavimąsi į jas, tačiau, net ir savo akiratyje turėdami šias bendruomenes, jie iš esmės siekia savų interesų. Būna, kad siekiant savų interesų senbuvų bendruomenėmis yra tiesiog „prisidengiama“, kai pačios senbuvų bendruomenės ne visada gauna iš to naudos. Tai dažniausiai pastebima *atėjūnų* institucinių ar verslo subjektų atvejais.

3. Skiriasi, kaip *atėjūnai* ir senbuviai suvokia patį paveldą. Pirmieji paprastai dėmesį kreipia į materialųjį kultūros paveldą, mato jo potencialą ir galimybes pasiekti platesnes vartotojų auditorijas. Antriesiems paveldas siejasi su nostalgija, atitinkamuose objektuose neįžvelgiant išskirtinės kultūrinės vertės ar nemanant, kad jie gali turėti tokią vertę. Senbuviams aktualesnis yra nematerialusis kultūros paveldas (nebūtinai oficialiai pripažintas), būtent jis dažniau tampa šių bendruomenių tapatybės ir bendruomeniškumo pamatu (pavyzdžiui, tradicinėmis laikomos šventės, miestelių gimtadieniai ir pan.).

4. Kaip teigiamos *atėjūnų* ir senbuvų sąveikos rezultatas minėtinas senbuvų „iš naujo atrandamas“ vietos paveldas (po to, kai jį aktualizavo ir išviešino *atėjūnai*)

ir šio paveldo tapsmas tam tikra komunikacijos erdve tarp skirtingų grupių. Tai naudinga ir pačiam paveldui, mat prisideda prie jo materialaus ir jausminio (kaip vietos dvasios) pavidalų puoselėjimo. Nors po *atėjūnų* iniciatyvų senbuviai paprastai ir nepradeda aktyviau veikti paveldo srityje, šis ir toliau išlieka jų gyvenimo dalimi.

5. Tačiau dėl *atėjūnų* ir senbuvų interesų skirtumų bei nevienodų jų galimybių, patirčių ir paties paveldo sampratų paveldas tampa ir konfliktų arena. Tokiais atvejais nukentėjusia ar atsitraukusia puse dažniausiai būna vietos senbuvų bendruomenės. Taip paveldas tampa svetima terpe jų pačių aplinkoje, kur jie jaučiasi nepageidaujami arba kuri dingsta iš jų gyvenamosios. Tuomet paveldas lieka prekės ženklu, ekonominiu ištekliumi ar tiesiog formalia vertybe, prarandamas jo potencialas telkti ir burti žmones.

6. Apibendrinant pasakytina, kad pozityvios *atėjūnų* ir senbuvų sąveikos užsimezga, kai kuriant ryšius nėra siekiama tik vienpusės naudos ir nusiteikiama ieškoti balanso ir kompromisų. Tokiais atvejais tarp bendruomenių įvyksta apsikeitimas matymais ir patirtimis, o kultūros paveldas tampa ne vien lankytinu (turistiniu) objektu ar atsineštų prasmų įsikūnijimu, bet išlieka telkiantis ir toliau „dalyvaujantis“ kuriant vietą ir socialinę aplinką.

Bibliografija

- Daubarytė K., 2016 – Kristina Daubarytė, „Vietos ir bendruomenės įtaka vertinant reikšmingus, didelės apimties architektūros paveldo objektus“, in: *Kultūros paminklai*, 2016, nr. 20, p. 32–42.
- Nora P., 2007 – Pierre Nora, „Pasaulinė atminties viešpatija“, in: *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*, sud. Almantas Samalavičius, Vilnius: Kultūros barai, 2007, p. 9–23.
- Poviliūnas A., 2010 – Arūnas Poviliūnas, „Lietuvos kaimo bendruomenių sąjūdis“, in: *Konferencija: „Vietos savivalda ir bendruomenės Lietuvoje“*, sud. Arimantas Račkauskas, Vilnius: Vilniaus bendruomenių asociacija, 2010, p. 55–61.
- Ščiglienė V. et al., 2017 – Vaida Ščiglienė, Vaida Almonaitytė-Navickienė, Kristina Daubarytė, Ieva Kuizininė, Angelė Čepėnaitė, „Panemunės pilies, kaip paveldo objekto ir verčių visumos, poveikis aplinkai, siekiant vietovės sinergijos. Studija“, in: *Kultūros paminklai*, 2017, nr. 21, p. 79–111.
- Vaitkuvienė A., 2006 – Agnė Vaitkuvienė, „Paveldo industrija Lietuvoje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 17, p. 87–96.